

ARCHITEKTONICKÉ A URBANISTICKÉ ASPEKTY PANELOVEJ VÝSTAVBY V BRATISLAVE

Henrieta Moravčíková, Matúš Dulla, Katarína Haberlandová, Mária Topolčanská, Slávka Doricová

Hromadná bytová výstavba sa na Slovensku vníma ako charakteristický príklad zlyhania ideálov modernej architektúry. Masová výstavba panelových sídlisk dovedla myšlienky moderného urbanizmu, typizácie, unifikácie, ale aj celého systému socialistického stavebníctva do slepej uličky. Situácia, v ktorej bol stavebníkom, staviteľom i architektom štát, resp. jeho štátne organizácie, zlikvidovala prirodzenú hospodársku súťaž a mala v slovenskom stavebníctve katastrofálne následky: stratu zodpovednosti za vytvorené dielo, pokles produktivity práce a s tým súvisiacu nekvalitu stavebnej výroby. Aj keď sa výhrady k hromadnej bytovej výstavbe objavovali už od začiatku šesťdesiatych rokov, komplexnejšie analýzy panelových sídlisk na Slovensku nechali na seba čakať až do osemdesiatych rokov, a to napriek tomu, že v bývalom Československu tvorila panelová technológia 93,5 % obytnej výstavby. Panelová výstavba bola súčasťou oficiálnej agendy totalitného režimu, a preto sa jej kritika naplno objavila až po jeho páde.

Panelové sídliská však na druhej strane predsa len podstatným spôsobom prispeli k riešeniu problému s nedostatkom bytov. Ved' len v rokoch 1971–1980 postavili na Slovensku 1 261 000 bytov. Tie väčšine zo svojich obyvateľov poskytli bývanie veľmi slušného priestorového i hygienického štandardu.

Dnes tvoria panelové sídliská podstatnú časť hmotného prostredia väčšiny slovenských miest. Už len vďaka tejto skutočnosti si vyžadujú namiesto povrchného odsúdenia našu konštruktívnu pozornosť.¹⁾

Obálka časopisu Projekt z roku 1957

Prvý panelák

Aj keď prvé pokusy s typizáciou a prefabrikáciou bytových domov spadajú na Slovensku do prvej polovice 20. storočia, prvý obytný dom z panelov postavili v Bratislave až v päťdesiatych rokoch. Bol výsledkom úsilia domácich architektov a inžinierov najšť najvhodnejší systém prefabrikovanej bytovej výstavby. V celoštátnej súťaži sa vtedy testovali tri možnosti: celostenové panely, rámový a rámo-panelový

systém. Rámo-panelový variant riešil kolektív profesora bratislavskej techniky Vladimíra Karfíka. Karfík už mal skúsenosti s prefabrikáciou z Baťovej stavebnej kancelárie v Zlíne. S kolegami J. Harvančíkom a G. Thursunovom veľmi rýchlo vyvinul panelový bytový dom s predpätými rámmi, ktoré umožňovali dispozičné variácie prázdneho rámu a plnej steny²⁾. Experimentálny panelák „Montdom“³⁾ postavili v roku

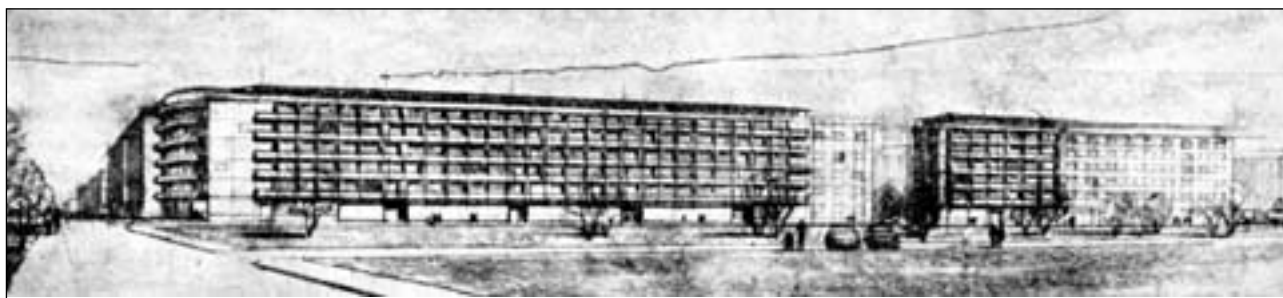
Prvý panelový dom na Kmet'ovom námestí v Bratislave

1) Panelové sídliská, ich minulosť, súčasnosť a perspektívy sú predmetom riešenia vedeckého projektu Plattenbausaniierung in Wien und Bratislava Inštitútu pre regionálny a mestský rozvoj Rakúskej akadémie vied, na ktorom sa podieľa aj Ústav stavebníctva a architektúry Slovenskej akadémie vied. Priebežné výsledky tohto výskumu sa v lete tohto roku prezentovali na medzinárodnom seminári a výstave vo Viedni. Pri príležitosti výstavy vyšiel katalóg s textami a obrázkami vienských a bratislavských panelových sídlisk Plattenbausiedlungen in Wien und Bratislava, zwischen Vision, Alttag und Innovation. Zost. Vera Mayer. Wien, Eigenverlag 2005. 186 s.

2) Turzunov, G.: Obytný dom z predpätých panelov typu BA v Bratislave. *Architektúra ČSR* 16, 1957, s. 176 – 179.

3) Autori: V. Karfík, J. Harvančík, G. Turzunov, K. Šafránek.

1956 na Kmet'ovom námestí v Bratislave. Hoci sa napokon v Československu ujal iný – celostenový bezrámový systém, patrí táto etapa vývoja domácej slovenskej prefabrikácie k podstatným a iniciačným.

Skica náročného panelového domu – sídlisko Kukučínova

Výstavba panelového domu

Výstavba panelového domu

Prvé sídlisko

Prvým komplexným konceptom, ktorý stojí v Bratislave na začiatku výstavby panelových sídlisk, je experimentálny obytný súbor na Račianskej ulici (1958–1961). Je výsledkom projektu, s ktorým kolektív mladých autorov Václav Houdek, Štefan Svetko, Ondrej Dukát, Štefan Ďurkovič a Emil Vician vyhral v roku 1956 celoštátnu súťaž. Na výstavbu domov tu použili viacero technológií, liaty betón, panelovú sústavu BA i tradičné murivo⁴⁾. Vďaka citlivej urbanistickej kompozícii, ušľachtilej architektúre, dobre riešeným bytom a vysokej úrovni služieb patrí toto sídlisko dodnes k najlepším príkladom domácej bytovej výstavby⁵⁾. Tak ako Februárka, aj ostatná panelová výstavba sa spočiatku integrovala do staršej mestskej zástavby.

4) Systém LB s nosnými priečnymi stenami a vnútornou pozdĺžnou nosnou stenou z liateho narmovaného betónu bol aplikovaný v okrskových častiach A a D. Okrem systému LB boli v ostatných okrskoch aplikované systémy T16 a BA.

5) Svetko, Š.: Progresívny systém tradičnej výstavby v sídlisku Februárka v Bratislave. *Projekt 3*, 1957, č. 5, s. 3 – 5.

Prvé bratislavské panelové sídliská sa tak vyznačujú tesným zapojením do mestského prostredia ako napríklad na Škultétyho a Kukučínovej ulici. Územná koncepcia výstavby avšak neskôr musela podriaadiť narastajúcemu tlaku na rýchlu produkciu bytov. Tak už v polovici šesťdesiatych rokov začala panelová výstavba obsadzovať voľné územia za hranicou mesta.

Sídliská pre prisťahovalcov

Obdobie od začiatku šesťdesiatych do polovice sedemdesiatych rokov 20. storočia bolo v Bratislave etapou najintenzívnejšej výstavby panelových sídlisk.⁶⁾ Išlo o dôsledok demografického vývoja, ktorý determinovala snaha reprezentantov režimu udržať v hlavnom meste prevahu manuálne pracujúcej robotníckej triedy. Tomuto úsiliu podriadili industrializačný a následne

6) J. Zeman, I. Jankovich a J. Lichner vyčleňujú šesť etáp povojnovej bytovej výstavby, pričom toto obdobie je spomedzi nich najdlhšie. (Zeman, J. – Jankovich, I. – Lichner, J.: *Bytová výstavba na Slovensku*. Bratislava, Alfa 1990. 300 s., tu s. 122 – 123.

osídľovací tlak, ktorý mal zabezpečiť prílev robotníkov – nových obyvateľov mesta. Negatívnymi dôsledkami tohto trendu bola priestorová prevaha nových sídlisk nad pôvodnou štruktúrou, ale aj odcudzenosť prisťahovalcov a s tým súvisiaca strata kultúrnej kontinuity mesta.

Ideológia a výstavba

Súčasťou hromadnej bytovej výstavby bolo aj plánovité zakladanie veľkých panelární. Tie postupne uvládli celý proces výstavby. Industrializácia stavebníctva však nebola len dôsledkom rastúceho dopytu po bytoch a prirodzeného vývoja technológií. Na masovom zavedení priemyselnej výroby do stavebníctva mala podiel aj marxistická ideológia, ktorá preferovala priemyselný proletariát⁷⁾ na úkor tradičných stavebných robotníkov. Predstavitelia režimu aj preto forsírovali líniu priemyselnej staveb-

7) Podľa Marxa najuvedomejšiu a najlepšiu – vo vnútri priemyselných hál – komunikujúcu vrstvu proletariátu.

nej výroby a odstraňovanie tzv. mokrého procesu zo stavby. Dôsledkom toho bola pásová výstavba (nazývaná montáž), realizovaná pozdĺž jednej žeriavovej dráhy. Tomu sa podriaďovalo aj miesto výstavby – ideálne boli územia bez väčších prekážok, plochy za okrajom mesta zbavené zvyškov pôvodnej vidieckej zástavby. Začal sa formovať charakteristický model panelovej sídliskovej výstavby, ktorý sa vzápätí stal predmetom kritiky.

Bratislavské sídliská a smery ich rozvoja

Veľkoplošná výstavba sídlisk bola možná aj vďaka zmene vlastníckych pomerov. Znárodnenie v roku 1948 zrušilo, resp. silne obmedzilo súkromné vlastníctvo pozemkov. V rukách štátu sa ocitli ucelené územia, na ktorých mohli urbanisti podľa ideálov Aténskej charty navrhovať nové časti mesta. Prvá vlna výstavby mimo vnútorného mesta sa uberala severovýchodným smerom (Krasňany, Rača). Najväčší zlom predstavovala výstavba rozlohou nebývalého sídliska Ružinov, ktoré obsadilo ľahko prístupný rovinatý terén na východe mesta. Pokračovalo sa ďalej na juhovýchod (Medzi Jarkami, Dolné Hony) a pribudol aj zámer vybudovať sídlisko na pravom brehu Dunaja (Petržalka). Koncom sedemdesiatych rokov sa výstavba sídlisk rozšírila aj do komplikovaného terénu na svahoch Malých Karpát (Karlova Ves, Záluhy, Dúbravka). V osemdesiatych rokoch bolo mesto priestorovo vyťažené natoľko, že sa nová panelová výstavba sústredila najmä na dobudovanie pôvodne vidieckych sídiel na severovýchodnom (Záhumenice) a severozápadnom (Devínska Nová Ves) okraji mesta a vynútila si aj urbanizáciu vizuálne exponovanej a topograficky výnimočnej prírodnej lokality na svahoch nad ľavým brehom Dunaja (Dlhé Diely).

Projektové ústavy

Projekty sídlisk a regionálne varianty jednotlivých panelových sústav vznikali v projektových ústavoch. V rámci teritoriálnych kompetencií spadala bytová výstavba v Bratislave

Stavba sídliska Karlova Ves

Mapa s vyznačenou polohou bratislavských sídlisk

do pôsobnosti bratislavského Stavoprojektu. V Bratislave však sídlil aj Študijný projektový a typizačný ústav, ktorý sa typizáciou a vývojom, resp. projektovaním panelových bytových domov zaoberal na celoštátnej úrovni. Na týchto pracoviskách vyvíjali nové panelové sústavy, ktoré sa opakovane usilovali v rámci ekonomických limitov, tzv. technicko-hospodárskych ukazovateľov vytvoriť dôstojnú obytnú stavbu a nájsť optimálnu dispozíciu bytu.

Byt v panelovom dome

Byt v panelovom dome bol realizáciou ideálov ľavicovej moderny. Bol determinovaný funkciou, štandardný a univerzálny, poskytoval ubytovanie každému bez rozdielu. Bol zhmotnením koncepcie minimálneho bytu. V rukách socialistického rovnostárskeho systému sa však súčasne stal nástrojom jeho nivelizačných zámerov. Východiskovým systémom na kontrolu plánovitej bytovej výstavby bola kategorizácia, ktorá určovala

Riešenie možností adaptability panelových bytov v odbornej dobovej tlačí

pre koľkých obyvateľov je byt určený. Základný rozsah tvorili kategórie I.–VI., pričom najviac sa stavali práve dvoj- až trojizbové byty s kuchyňou.

Stavebné sústavy

Ráz panelových domov určoval typ panelovej sústavy. Menili sa rozmery a povrchová úprava panelov, ich farba, úprava škár, tvary balkónov a lodžií, stvárnenie vstupov. Typ panelovej sústavy ovplyvňoval aj dispozície bytov a ich vnútorné vybavenie. Od začiatku šesťdesiatych rokov sa napríklad v panelových domoch aplikovali bytové hygienické jadrá, ktoré spolu s kuchyňou tvorili jeden funkčný celok.

Najstaršou stavebnou sústavou používanou v Bratislave je BA. Charakterizovali ju výrazné vertikálne línie balkónových podpier, a schodiskových zasklení, dynamická figúra vstupného závetria a okrúhle otvory v paneloch.

V polovici šesťdesiatych rokov boli najširšie uplatňovanými konštrukčnými typmi T 06 B a T 08 B. Fasády domov už neboli také plastické, ale stále si zachovali tektonický ráz s variantným riešením vstupov do domov.

V roku 1966 Stavoprojekt Bratislava spojením konštrukcie T 06 B a dispozície obytného domu T 08 B vytvoril nový konštrukčný systém ZT (zjednotený typ). Vyznačoval sa širokým sortimentom sekcií a druhov bytových domov. Vonkajšiemu vzhľadu dominovali výrazné horizontály lodžií, častokrát v sýtej farebnosti.

Ďalšia panelová sústava ZTB mala reagovať na požiadavku tzv. otvorenej typizácie, ktorá mala zabezpečiť väčšiu voľnosť pri narábaní s vnútornými priestormi. Vzhľadom na neustále sa zvyšujúce množstvo vyrobených bytov a ťažkopádnosť dodávateľskej sféry však neznamenala žiadnu výraznejšiu zmenu. V snahe skvalitniť panelovú výstavbu zakúpil štát koncom sedemdesiatych rokov viacero licencií na výrobu panelov.

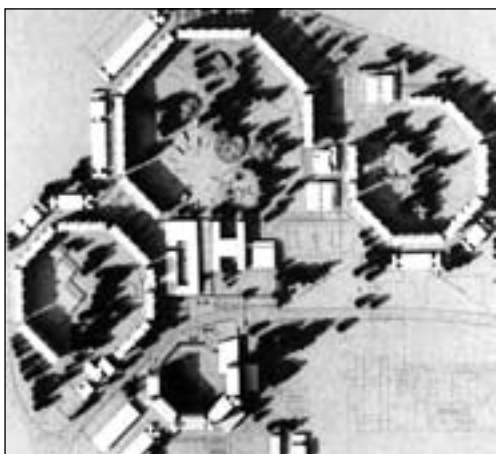
Aj výstavbu najväčšieho slovenského sídliska zásobovala paneláreň s dánskou technológiou⁸⁾, ktorú postavili na území dnešnej Petržalky. Na vzhľad a kvalitu bytovej výstavby však nemali tieto snahy podstatný vplyv.

Spolu s kritikou moderny sa v osemdesiatych rokoch začali objavovať pokusy zastrieť stereotypnosť panelových objektov novými fasádnymi prvkami.⁹⁾ Vznikali koncepcie, ktoré obohacovali strohú podobu panelových domov historizujúcimi prvkami a farebnosťou a do prostredia moderného sídliska prinášali motívy tradičnej mestskej štruktúry ako námestia či ulice¹⁰⁾. V Bratislave sa tieto tendencie prejavili v projekte experimentál-

8) Typizačný podklad pre tzv. neunifikovaný variant stavebnej sústavy BA NKS na základe licencie dánskej firmy Thomas Schmidt spracoval ŠPTÚ v Bratislave. Jankovich, I., Lichner, J.; Zeman, J.: c. d. 1990, s. 209.

9) Tu bola vzorom prefabrikovaná výstavba v centrách miest vtedajšej NDR. Porovnaj: Hannemann, Ch.: Eine Technologie für alles. *Archithese* 33, 2003, 2, s. 16–21.

10) Také koncepcie tvorili v osemdesiatych rokoch základ iniciatívy Technického magazínu pod názvom Urbanita.

Model sídliska Medzi Jarkami

Sídlisko Karlova Ves

Letecký pohľad na Petržalku

neho obytného súboru Dlhé Diely¹¹⁾. Z komplexného, viac ako 10 rokov pripravovaného, experimentu sa však nakoniec realizoval len zlomok¹²⁾.

Koncepcie

Dôraz na množstvo a rýchlosť výstavby odsunul do úzadia architektonické stránky panelových sídlisk. Aj keď sa architekti neustále dovoľávali porozumenia aj pre túto rovinu panelovej výstavby, odozva výrobných sféry bola minimálna. V niektorých prípadoch sa síce podarilo vytvoriť v rámci panelových sídlisk hodnotnejšie obytné prostredie, avšak takmer výhradne prostredníctvom urbanistických kon-

ceptíí a nie prostredníctvom architektúry jednotlivých domov. K takým patrí sídlisko Trávniky, kde F. Milučký a Š. Ďurkovič narábali s rozdielnymi niveletami inak rovinatého terénu alebo sídlisko Medzi jarkami, kde Š. Svetko siahol k výraznému oktogonálnemu usporiadaniu štandardných panelových domov a tak vytvoril príťažlivú urbanistickú štruktúru. Za najúspešnejšiu však môžeme považovať koncepciu sídliska Karlova Ves, kde S. Talaš a kol. šikovne využili prirodzenú morfológiu terénu aj fragmenty pôvodnej zástavby, aby vytvorili hierarchizovanú štruktúru s intenzívnou vybavenosťou-dopravnou osou a atraktívnymi obytnými priestormi.

Najväčšie slovenské sídlisko: Petržalka

Aj vznik najväčšieho slovenského sídliska Petržalka súvisel s presadzova-

ním nových urbanistických koncepcií. Zodpovedal dobovému ideálu samostatných mestských častí spájajúcich všetky prirodzené mestské funkcie. Zárukou úspešnosti zámeru postaviť na pravom brehu Dunaja nový satelit mala byť veľká medzinárodná súťaž, ktorú mesto vypísalo v roku 1967. Zapojilo sa do nej 84 kolektívov z 19 krajín. Všetky návrhy spájali veľkorysú urbanistickú koncepciu, dynamickú štruktúru a silný vizionársky náboj¹³⁾. Päť najvyššie ocenených návrhov spracovali neskôr do zásad a odporúčaní, ktoré mali tvoriť jadro realizovanej koncepcie. Územno-plánovacie štúdiu Petržalky od Jozefa Chovanca a Stanislava Talaša z roku 1971 však nerealizovali dôsledne. Ústredná mestská trieda zostala torzom a bytové domy sú dôsledkom celkového poklesu úrovne stavebnej výroby. Svojou veľkosťou, monofunkčnosťou, monotónnosťou výstavby, územným vyčlenením z organizmu mesta a súčasne svojou funkčnou závislosťou na ňom, Petržalka nakoniec zhmotnila všetky negatíva hromadnej bytovej výstavby. Práve preto sa ako prvá stala cieľom revitalizačných a humanizačných projektov.

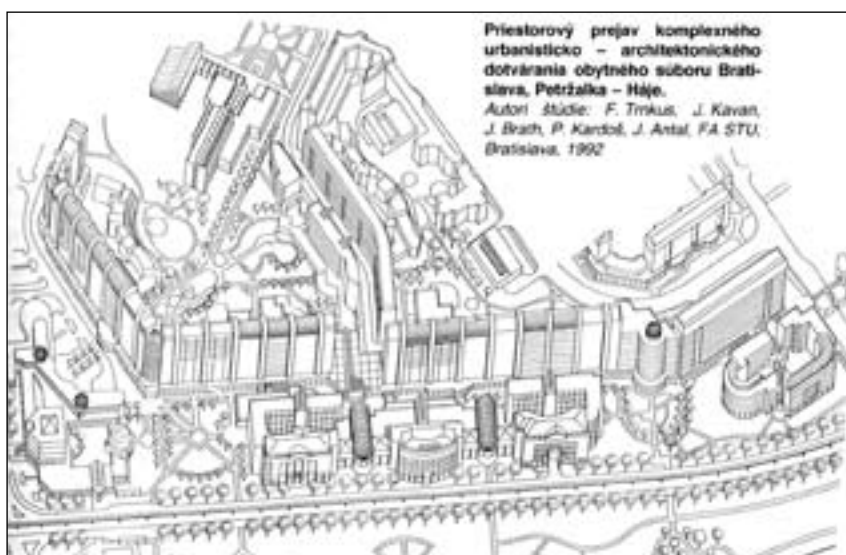
11) T. Gebauer, P. Paňá, L. Kušnír a i., 1979–1995.

12) Podľa experimentálneho projektu, kladúceho dôraz na obohacujúce prvky, vzniklo polyfunkčné námestie, kým ostatná bytová výstavba sa realizovala formou KBV.

13) 1. a 2. cena neboli udelené, ale udelili päť 3. cien: T. Alexy – J. Kavan – F. Trnkus (Slovensko); K. Typovský – J. Nováček – V. Adamec (Česko); S. Vamane – D. Ogura – V. Okuma – M. Miyakawa – H. Taginuchi – J. Onuma – O. Myojyo – T. Hongo (Japonsko); G. V. Russel – A. Iemric (USA); R. Reiner – A. Arzberger – H. Karer (Rakúsko). Gross, K.: *Medzinárodná súťaž Bratislava Petržalka*. Bratislava, Vydavateľstvo SFVU 1969. 102 s.

Sídliisko Petržalka

Priestorový prejav komplexného urbanisticko – architektonického dotvárania obytného súboru Bratislava, Petržalka – Hôje.
Autori štúdie: F. Trnka, J. Kávan, J. Bažan, P. Kardoš, J. Antal, FA STU, Bratislava, 1992

ktorú Václav Havel označil za slovenskú Chartu 77. Po roku 1989 sa hromadná bytová výstavba na území Bratislavy zastavila.

Na záver

Takmer štyridsaťročná história panelovej výstavby však zanechala v meste svoje nezmazateľné stopy, ktoré v podstatnej miere určujú celkový ráz mesta. Napriek zdanlivej rovnakosti predstavujú panelové sídliská v Bratislave heterogénnu zmes rôzne veľkých, inak štruktúrovaných, odlišne vybavených a obľúbených či neobľúbených obytných súborov. Napriek tomu, že sú nositeľmi celého trsu vážnych ekonomických i spoločenských problémov, stále sú najmä príbytkami väčšiny obyvateľov mesta (70% obyvateľov Bratislavy obýva v súčasnosti panelové sídliská) a pravdivými dokladmi myšlienok modernej architektúry i socialistickeho plánovania so všetkými negatívami i pozitívami, ktoré tieto zahŕňajú. Práve vzhľadom na odlišné užívateľské hodnoty je v procese ich hodnotenia, rekonštrukcie či búrania nevyhnutné uplatniť selektívny prístup.

Petržalská silueta – pohľad od Starého Mesta

Kritika hromadnej bytovej výstavby

Koncom osemdesiatych rokov sa nedostatky panelových sídlisk stali

predmetom masívnej kritiky. Tá sa čoraz častejšie spájala aj s kritikou socialistickeho politického systému. Práve taká bola aj prelomová samizdatová publikácia Bratislava nahlas,

*Dr. Ing. arch. Henrieta Moravčíková
prof. Ing. arch. Matúš Dulla, CSc.
PhDr. Katarína Haberlandová
M. arch. Ing. arch. Mária Topolčanská
Mgr. Slávka Doricová
Ústav stavebníctva a architektúry SAV*

Foto archiv autorů